

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כה, תשל"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

החציל

לזכר אברהם שלונסקי ג"ע

החציל, כתפוח האדמה וכעגבנייה, שייך למשפחת הסולניים, משפחה שיש בה כמה וכמה צמחים רעליים. שמו המלא, לפי 'צמחי התרבות של ישראל' למ' זוהרי וא' פאהן, הוא:

חֶצִיל (סֹלְנוֹם הַחֶצִיל) *S. melongena L. var. esculentum* Nees

ב'ילקוט הצמחים' של ועד הלשון, שנתפרסם בתר"ץ, בהערה על המונח חֶצִיל:
א.מ. לונץ. על פי ערבית.

ואמנם בתרגומו מציע לונץ את השם הזה בהערותיו ל'כפתור ופרח' לאישתורי הפרחי.

אישתורי בן משה הפרחי, הנוסע וחוקר ארץ ישראל, נולד בערך בשנת 1282 בפרובנאנס (דרום צרפת)¹. הוא מת בארץ ישראל בשנת 1357 בערך. בשנת 1312 עלה לארץ ישראל, ולאחר זמן קצר לשבתו בירושלים עבר לבית-שאן. לאחר שנים של חקירת הארץ על עתיקותיה, יישובה, מטבעותיה, מידותיה וצמחה, השלים ב-1322 את ספרו 'כפתור ופרח'. הספר נדפס לראשונה בונציה ב-1549

1. כינויו הפרחי הוא על שם עיר מולדת אבותיו סלורנצה שבספרד.

מתוך כתב יד לא מתוקן, שנמצא במצרים, ולונץ חזר וההדירו
בתרניז (1897).

בעמ' תשמ של 'כפתור ופרח' מהדורת לונץ נאמר
(דברי אישתורי הפרחי):

ומתוך כך מסתברא לעניותנו שהפרי הנאכל הרבה בארץ
הצבי ובארץ אנדלוס ושמו אל־בַּאד־נַגַּאן ובלשון לעז אלבר(ג)ניאש
שהם אסורות לעולם משום ערלה, זה שהרי הוא פרי אילן שאין עלים
עולים מעקרו וגזעו מחליף ולעולם יצטרך לזרעו ונטעו בכל שנה
ושנה אלא בארצנו וארץ הערב שידעת גבולה מים סדום לים כנרת
שהיא ארץ חמה ביותר [הוא] (ו)מתקיים כמו שתי שנים ואל יותר
ממה שיהיה שלש שנים, אם כן זה הפרי לעולם הוא ערלה וערלה
נוהגת כשל גויים...

בהערות שאינן של אישתורי יש הסתייגות מהסברה
שהבאדנאן ערלה הוא. ראה גם 'מנהגי ארץ ישראל' ליעקב
גליס (הוצ' מוסד הרב קוק) עמ' רצב.

בהערת 'לעף' (עמנואל לב, חוקר הטבע הנודע, מחבר
הספר 'הפלורה של היהודים', בגרמנית. להלן בהערות: 'לב')
מובא השם המדעי של הבאדנאן, וכן מראי מקום אחרים
לשם הערבי של הצמח הזה, וכן מעיר לב, שהרדק בשרשיו
ערך פקואר (ציל פקעת) קרא אותו 'באצנאן'.

בהערת המהדיר א"מ לונץ, בעמ' תתלג נאמר:

עמוד תשמ שורה ט': יל"ה (יש להבין): השם באדינג'אן
הוא מל' הערבית והוראתו ביצת השטן; על שם שהוא דומה

2. כתיבי המלה השונים אינם מאששים השערה זו על מקורה.
מוצא החציל הוא מהודו. בכמה מילונים נאמר שמלה זו פרסית
היא. כך גם לב ח"ג עמ' 377. עם זאת יצוין שפינויי החציל בכמה

בתמונתו לתמונת הביצה (אך הוא ארוך הרבה יותר). ובערבית נקרא גם כן בשם "חאיצ'ל", ולכן נכון לקרותו בעברית בשם "חַיִּץ־ל".³

הצ' מנוקדת בשוא, אבל נראה שטעות דפוס היא וצ'ל בצירי. כך מסתבר מהערת ילין להלן.
בסיפור מסעו 'לארץ ירדן' כותב דוד ילין ('מן המודיעים') ב'המליץ' מכ"ט בטבת תר"ס:

הגן הזה, הוסיף להגיד לנו בהורותו על שדה מקף גדר קוצים גבוה, הגן הזה הוא נחלת 'הדר', בו יטעו רק ירקות המובאים לשוקי ירושלים לפני בוא ירקי יתר הכפרים, ובשנה החולפת הוציאו מהחיצלים ומהעגבניות בלבד יותר ממאתים נפוליון! והפועלים המה כמובן אכרים נוצרים...

בשתי הערות שוליים מסביר ילין את פירוש המונחים החדשים. על העגבניות ראה חוברתי 'העגבנייה', לשוננו לעם רי"ג, תשל"א, עמ' ח'. על החיצלים אומר ילין:

חַיִּץ־ל = Eierapfel, ע' כפתור ופרח הוצאת לונץ צד תתל"ג; אך תחת המשקל "חַיִּץ־ל" שהוא מציע צ"ל "חַיִּץ־ל", כי כן דרך משקל "פִּיֶּעֶל" הערבי להעתק למשקל "פִּיֶּעֶל" בערבית, כמו "חַיִּץ־ל" = "חַיִּץ־ל".

על סמך מה הציע לונץ את המלה חציל או חַיִּץ־ל?
ב"ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי עם הנימוקים מרבי אליהו הלוי, האשכנזי, ברלין 1847

לשונות אף הם ברוח אטימולוגיה (עממית?) זו: צמח ביצה, פרי ביצה, תפוח ביצה וכדומה. ראה גם לב ח"ג עמ' 379.
3. ראה גם לב ח"ד, עמ' 215.

(הוצאה מצולמת, ירושלים תשכ"ז) ערך פקע (ובשוליים
פקעת) נאמר:

וימצא גפן שדה וילקט ממנו פקעת שדה (מלכים ב' ד', לט.),
פירש בעל הערוך שהן כעין אבטיחים קטנים והם מרים ועושים
מזרע שלהם שמן, הוא שאמרו רבותינו ז"ל (שבת פרק שני משנה
ב, דף כד, ע"ב). בשמן פקועות. והוא הנקרא בלשון ישמעאל
הנט"ל. ומצאנו בפירוש גאון שהפקועות הם הנקראים בערבי
אלבאג'ן.

בהערות המהדירים (ביזנטאל ולברכט) ניתן הפתיב
הערבי של המלה חנטל (حنظل) ותרגומו colocythis. על
אלבאג'ן אומרים המהדירים שבכתב יד ינזיס הנוסח הוא
בצנגאן, והוא melongena⁵

ב'אוצר הגאונים' לד"ר ב"מ לוין, כרך שני, מסכת שבת,
אוצר הפירושים, עמ' 14 מצאנו אמנם כנ"ל:

כד: וחכמים מתירין בכל השמנים... בשמן פקועות. (והוא
הנקרא בלשון ישמעאל חנטל. ומצאנו בפירוש גאון
שהפקועות הם הנקראים בערבי אלב[צנ]ג'אן.⁶

והנה החנטל או הקולוצינתיס הוא צמח אחר, ממשפחת

4. קרי חנזל, שכן ט' ערבית בנקודה עליה קריאתה פו'
נחצית. נראה לי (אבל לא מצאתי סמוכין לכך) שהחנזל הוא
גלגולו של הקולוצינת.

5. יש השערה שהשם melongena אינו אלא גלגולו של השם
הפרסי באדינגאן. ראה לב ח"ג עמ' 377.

6. ראה גם לב ח"ד עמ' 215. כך גם שלמה בן ירוחם. שם,
ח"א עמ' 540.

הדלועיים, והגדרתו (לפי 'מראות המשנה' לפליקס, עמ' 112):

אֲבִטִיחַ הַפְּקוּעָה Citrullus colocynthis

אנגלית Bitter cucumber

משפחת הדלועים

צמח הנפוץ באיוורי הארץ הערבתיים. פריו כעין אבטיח קטן, וזרעיו מכילים אחוז ניכר של שמן טוב לדליקה. שמן זה משמש גם כתרופה נגד מחלות תולעים והפרי עצמו ארסי (השוה מלכים ב' ד', לט-מ).

נראה אפוא, שלונץ הבין מדברי הרד"ק שהסתמך על רב האי גאון כאילו באדנג'אן וחנטל היינו הך הם, וקבע את השם חציל על פי חנטל, אף כי זה החנטל אינו אלא אבטיח הפקועה, או פקועה שבמקרא ובתלמוד.

מודה אני לחבריי ד"ר ז' וילנאי, שעוררני לעסוק בסוגיה זו, ד"ר ד' שכנאי ופרופ' מ' פיאמנטה, שסייעוני בבירורה.

הערת המערכת

פרופ' שי אברמסון מעיר לנו:

"חנטל" תרגמו גם "גד" (שמות טז, לד); עי' במאמר "ספר התג'ניס לרב יהודה בן בלעם" (ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 93).

תיקון והערה

למאמרו של מ' מישור "בר-קימא" (קונטרס רל"ט)

בלוח שבעמ' 262, שו' 4 יש לתקן: תרכ"ה בוקסטורף - קימא.

מרישראל ברוך מחיפה מעיר על האמור שם בעמ' 264:
קָיָם בארמית פירושו לא רק "ברית, שבועה", כדברי הפותב,
אלא גם "חוק". "חק ומשפט" (שמות טו, כח) תרגם אונקלוס: קָיָם
ודין; וכן "אל החקים ואל המשפטים" (דברים ד, א): לְקִימָא
ולדיניא; וכן הרבה באותו פרק. ובדניאל ו, ח "קָיָם מלכה",
שענינו "מצוה, חוק".